

ASSOTSIATIV TAFAKKUR RIVOJIGA TA'SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK
OMILLAR

Z.N.Ortiqova

Farg'ona davlat unioversiteti dotsenti
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.22878339>

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda assotsiativ tafakkurning rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar – xotira, diqqat, emotsional holat, motivatsiya, tasavvur va nutq o'zaro bog'liqlikda tahlil qilinadi. Assotsiativ tafakkur yangi bilim va tajribalarni avvalgi tasavvurlar bilan bog'lash, hodisalar o'rtasidagi kutilmagan yoki mantiqiy aloqalarni ilg'ash, umumlashtirish va yangi fikr hosil qilish jarayoni sifatida qaraladi. Tezisdagi assotsiativ bog'lanishlarning xotira samaradorligidagi o'rni, metodik imkoniyatlari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: assotsiativ tafakkur, assotsiatsiya, xotira, diqqat, emotsiya, motivatsiya, tasavvur, nutq, ijodiy fikrlash, boshlang'ich ta'lim, didaktik o'yin, muammoli vaziyat.

Аннотация: В тезисе анализируются основные психологические факторы, влияющие на развитие ассоциативного мышления у детей младшего школьного возраста, включая память, внимание, эмоциональное состояние, мотивацию, воображение и речь, в их взаимосвязи. Ассоциативное мышление рассматривается как процесс установления связи между новыми знаниями и опытом и ранее сформированными представлениями, выявления неожиданных или логических связей между явлениями, обобщения и формирования новых идей. В тезисе раскрывается роль ассоциативных связей в эффективности памяти и рассматриваются методические возможности их использования в образовательном процессе.

Ключевые слова: ассоциативное мышление, ассоциация, память, внимание, эмоция, мотивация, воображение, речь, творческое мышление, начальное образование, дидактическая игра, проблемная ситуация.

Abstract: This thesis analyzes the main psychological factors influencing the development of associative thinking in primary school-age children, including memory, attention, emotional state, motivation, imagination, and speech, considering their interrelationship. Associative thinking is viewed as a process of connecting new knowledge and experiences with previously formed ideas, recognizing unexpected or logical relationships between phenomena, making generalizations, and generating new ideas. The thesis highlights the role of associative connections in memory effectiveness and examines methodological possibilities for their use in the educational process.

Keywords: associative thinking, association, memory, attention, emotion, motivation, imagination, speech, creative thinking, primary education, didactic game, problem situation.

Boshlang'ich maktab davri bolaning bilish jarayonlari faol qayta tashkil topadigan bosqichlardan biridir. Bu davrda o'quvchi nafaqat tayyor ma'lumotni qabul qiladi, balki uni avvalgi tajribasi bilan bog'laydi, taqqoslaydi, guruhlaydi, umumlashtiradi va yangi ma'no hosil qiladi. Shu nuqtai nazardan assotsiativ tafakkur ta'lim mazmunini o'zlashtirishning muhim psixologik mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Assotsiativ aloqa biror so'z, obraz, hodisa yoki harakatning boshqa tasavvur va bilimlarni faollashtirishi orqali yuzaga keladi.

Assotsiativ tafakkurning pedagogik ahamiyati shundaki, o'quvchi yangi bilimni alohida va uzilgan birlik sifatida emas, balki mavjud bilimlar tizimining bir qismi sifatida qabul qiladi. Natijada bilimning mazmuniy bog'langanligi ortadi, uni esga tushirish va yangi vaziyatda qo'llash osonlashadi. Bunda xotira va diqqat tayanch mexanizmlar, emotsional holat va motivatsiya esa jarayonning faolligini belgilovchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. OpenStax ma'lumotlarida ham o'rta

bolalik davrida xotira strategiyalari, diqqat, mantiqiy fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatlarida sezilarli rivojlanish kuzatilishi qayd etilgan[4].

Assotsiativ tafakkur va xotira o'rtasidagi aloqa ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, yangi ma'lumotni avvalgi bilim va tajribalar bilan bog'lash uning esda qolishini osonlashtiradi; ikkinchi tomondan, yaxshi shakllangan bilimlar tizimi yangi assotsiativ aloqalarni tezroq hosil qilish uchun tayanch bo'ladi. R.S. Nemovning psixologik qarashlarida xotira, tafakkur, diqqat va tasavvur bir-birini to'ldiruvchi bilish jarayonlari sifatida ko'riladi [1]. Shu sababli boshlang'ich ta'limda yangi tushunchalarni oldingi mavzular, hayotiy tajriba va tanish obrazlar bilan bog'lash maqsadga muvofiq.

Masalan, o'quvchi yangi inglizcha so'zni o'zbek tilidagi ma'nodosh yoki tovush jihatdan yaqin so'z bilan bog'lab eslab qolishi mumkin. Bunday usul mexanik takrorlashdan ko'ra mazmuniy bog'lanishlarni faollashtiradi. O'quv materialini guruhlash, kategoriyalash va ma'no jihatdan tashkil etish ham xotiraning samarali ishlashiga yordam beradi. OpenStax manbasida boshlang'ich maktab yoshidagi bolalarda takrorlash, ma'lumotni guruhlash va yangi axborotni mavjud bilim bilan bog'lash kabi xotira strategiyalaridan foydalanish rivojlanib borishi ko'rsatiladi [4].

Diqqat assotsiativ tafakkurning yo'nalishini boshqaradi. Kichik yoshdagi o'quvchida diqqatning barqarorligi hali to'liq shakllanmaganligi sababli u bir fikrdan ikkinchisiga tez o'tishi mumkin. Bu holat ayrim vaziyatlarda chalkash assotsiatsiyalarni keltirib chiqarsa-da, ijodiy vazifalarda erkin bog'lanishlarning paydo bo'lishiga ham imkon yaratishi mumkin. Muhimi, o'qituvchi erkin fikr oqimini butunlay cheklamasdan, uni muayyan maqsadga yo'naltirishi kerak.

Shu jihatdan darsda "Bu so'z senga nimani eslatadi?", "Bu rasmni qaysi mavzu bilan bog'lash mumkin?", "Qaysi hodisa bunga o'xshaydi?" kabi savollar samarali. Bunday savollar diqqatni faollashtiradi va o'quvchini tayyor javobni kutishdan ko'ra o'z xotirasidan kerakli bilimni izlashga undaydi. Diqqatning

ixtiyoriyligi rivojlangan sari o'quvchi assotsiativ qidiruvni ongli ravishda boshqarib, kerakli bog'lanishni tanlay boshlaydi.

Bolaning emotsional holati assotsiativ tafakkurning erkinligi va moslashuvchanligiga ta'sir qiluvchi muhim omildir. Qiziqish, quvonch, ishonch va ichki faollik mavjud bo'lgan vaziyatda o'quvchi topshiriqqa faolroq kirishadi, turli variantlarni sinab ko'rishga tayyor bo'ladi. B.L. Fredricksonning "broaden-and-build" nazariyasi ijobiy emotsiyalar insonning fikr va harakat repertuarini kengaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi [3]. Mazkur nazariyani boshlang'ich ta'lim kontekstida ehtiyotkorlik bilan talqin qilganda, ijobiy emotsional muhit ijodiy va erkin fikrlash uchun qulay sharoit yaratishi mumkin, degan metodik xulosaga kelish mumkin.

Aksincha, qo'rquv, kuchli xavotir, doimiy tanqid yoki xato qilishdan cho'chish o'quvchining fikrini toraytirib, javob berish faolligini pasaytirishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi xatoni jazolash obyekti emas, o'rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida talqin qiladigan muhitni yaratishi lozim.

Tasavvur assotsiativ tafakkurning obrazli tomonini kuchaytiradi. Bola mavjud tajribasidagi obrazlarni qayta birlashtirib, real hayotda aynan uchramaydigan vaziyatlarni ham tasavvur qila oladi. Ertak, hikoya, rasm, topishmoq va badiiy matnlar shu imkoniyatdan foydalanish uchun qulay vositalardir. Masalan, o'quvchiga "Agar qahramon boshqa qaror qilganida voqea qanday davom etardi?" degan savol berilganda, u mavjud matn elementlarini yangi munosabatda birlashtiradi. Bu jarayonda assotsiatsiya, tasavvur va nutq birgalikda ishlaydi.

Nutq esa assotsiativ aloqalarni nomlash, izohlash va mantiqiy tartibga solish imkonini beradi. Bola so'z boyligi ortgani sari predmet, belgi, harakat va munosabatlarni aniqroq nomlaydi. Natijada uning ongida mavjud aloqalar til orqali tashqi ifodaga ega bo'ladi. L.S. Vygotskiy tafakkur va nutqning rivojlanishi o'zaro bog'liq jarayonlar ekanini asoslab bergan [6]. Shu nuqtai nazardan assotsiativ tafakkurni rivojlantirish nutqiy faoliyatdan ajratib qaralmasligi kerak.

Boshlang'ich sinf darslarida “so‘zlar zanjiri”, “bir so‘z — besh assotsiatsiya”, “rasmni davom ettir”, “qahramonga yangi sifat top”, “o‘xshashini top”, “nima uchun?” kabi mashqlar o‘quvchilarning assotsiativ fikrlashini faollashtirishi mumkin. Bunda asosiy talab — javoblar sonini emas, ular o‘rtasidagi mazmuniy aloqani ham muhokama qilishdir. Masalan, “daraxt” so‘ziga “yashil”, “soya”, “qush”, “meva”, “tabiat” kabi javoblar berilganda, o‘qituvchi har bir assotsiatsiyaning qanday tajribaga tayanganini so‘rashi mumkin.

Motivatsiya o‘quvchining ma’lumotni qabul qilish, qayta ishlash va undan foydalanishga tayyorligini belgilaydi. Ichki qiziqish mavjud bo‘lsa, bola topshiriqning faqat natijasiga emas, jarayoniga ham faol qo‘shiladi. Shu sababli assotsiativ tafakkurni rivojlantirishda topshiriqlarni o‘quvchining shaxsiy tajribasi, qiziqishi va kundalik hayoti bilan bog‘lash maqsadga muvofiq. “Menga tanish bo‘lgan narsa”, “Bu vaziyat menga nimani eslatadi?”, “Buni hayotda qayerda ko‘rganman?” kabi savollar bilimni shaxsiy tajriba bilan bog‘laydi.

O‘yinli va muammoli vaziyatlar motivatsiyani kuchaytiruvchi vosita sifatida qo‘llanishi mumkin. EEF ma’lumotlarida o‘yin asosidagi ta’limning turli shakllari, ayniqsa yo‘naltirilgan o‘yinlar, til va boshqa dastlabki o‘quv natijalari bilan ijobiy bog‘liqlik ko‘rsatgani, biroq dalillar bazasi cheklanganligi qayd etiladi [5]. Demak, o‘yinni mutlaq samarali usul sifatida emas, maqsad, yosh, topshiriq va o‘qituvchi rahbarligi bilan uyg‘unlashtiriladigan metod sifatida ko‘rish to‘g‘riroqdir.

Assotsiativ tafakkurni rivojlantirish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchining javobini kuzatib, qaysi psixologik omil kuchli yoki sust namoyon bo‘layotganini aniqlashi mumkin. Masalan, o‘quvchi kerakli so‘zni bilsa-yu, uni vaziyatga bog‘lay olmasa, qo‘shimcha tayanch savol berish diqqat va assotsiativ qidiruvni faollashtiradi. Agar o‘quvchi ko‘p assotsiatsiya bersa, ammo ularni izohlashda qiynalsa, nutqiy ifoda va umumlashtirishga qaratilgan topshiriqlarni ko‘paytirish zarur. Shu tariqa assotsiativ tafakkur faqat natija orqali emas, jarayonni kuzatish orqali ham baholanadi.

Amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilarga bir xil topshiriqning turli murakkablik darajalarini taklif etish maqsadga muvofiq. Birinchi darajada predmetni nomlash va oddiy assotsiatsiya yaratish, ikkinchi darajada ikki tushuncha o'rtasidagi aloqani izohlash, uchinchi darajada yangi vaziyat yoki hikoya yaratish talab qilinadi. Bunday differensial yondashuv o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olishga yordam beradi va assotsiativ fikrlashni bosqichma-bosqich murakkablashtiradi.

Assotsiativ tafakkurni baholashda quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin: assotsiatsiyalar soni va xilma-xilligi; ular o'rtasidagi mazmuniy aloqa; yangi bog'lanish yaratish qobiliyati; fikrni og'zaki yoki yozma izohlash; berilgan vaziyatni o'zgartirib, yangi variant taklif qilish. Mazkur mezonlar diagnostik baho uchun qat'iy standart emas, balki o'qituvchining kuzatuvini tizimlashtiruvchi metodik vosita sifatida qo'llanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1 Nemov R.S. Психология: учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. В 3 кн. Кн. 1. 4-е изд. – Москва: Владос, 2003. – 688 с.
2. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – Санкт-Петербург: Речь, 2003.
3. Fredrickson B.L. The Role of Positive Emotions in Positive Psychology: The Broaden-and-Build Theory of Positive Emotions // American Psychologist. – 2001. – Vol. 56, No. 3. – P. 218–226. DOI: 10.1037/0003-066X.56.3.218.
4. Riser D., Spielman R., Biek D. Lifespan Development. Ch. 7.2: Cognition in Middle Childhood. OpenStax, 2024.
5. Education Endowment Foundation. Play-based learning. Early Years Toolkit. Review updated February 2023.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь: психологические исследования. – Москва; Ленинград: Соцэкгиз, 1934. – 324 с.